

„Němečtí Židé“ v Československu v letech 1945–1948*

Magdalena Sedlická

‘GERMAN JEWS’ IN CZECHOSLOVAKIA IN 1945–1948

This article deals with the situation and legal status of the so-called German Jews in Czechoslovakia during 1945–1948. It focuses on Jewish survivors who declared that they had German nationality in the 1930 census. Not all Jews who had lived in pre-war Czechoslovakia were allowed (after the end of the Second World War) to take Czechoslovak citizenship. Those who were barred from doing so were largely Czechoslovak Jews with German nationality or German-speaking Jews. The article describes their efforts to obtain Czechoslovak citizenship. The author concentrates on their post-war fears of being expelled from Czechoslovakia. The article focuses on the efforts of the Jewish representatives to protect and help the German Jews.

KEYWORDS:

Jews; Czechoslovakia; minority; citizenship; German nationality; Germans; expulsion

Následující text se zabývá „německými Židy“ v Československu v letech 1945–1948, tedy skupinou přeživších Židů,¹ kteří při sčítání lidu v roce 1930 uvedli německou národnost nebo se přihlásili k německé obcovací řeči. Po druhé světové válce byla mnohým Židům ze strany státu či úřadů přisuzována německá identita, ať už se s ní sami ztotožňovali, či nikoli. Do velké míry se jedná o uměle a nepřesně vytvořenou kategorii. Poválečné úřady rozhodovaly o národnosti jednotlivců především na základě údajů o národnosti a obcovací řeči uvedených ve sčítání lidu z roku 1930. Právě Židé zahrnutí v této kategorii se po květnovém osvobození ocitli v paradoxní situaci. Poté, co čelili rasové perzekuci za druhé světové války, se v poválečném Československu mnohdy znovu stávali obětmi, tentokrát jako Němci. Docházelo i k případům, kdy byli i přes protesty zařazováni do poválečného transferu německého obyvatelstva.

* Archivní výzkum pro tuto studii byl podpořen grantem GA ČR č. 16–01775Y *Začlenění židovského obyvatelstva do poválečného Československa a Polska*.

1 Autoři zabývající se dějinami Židů v českých zemích či v Československu se nevyhnou otázce, zda psát ve slově Žid malé, či velké písmeno. Nejedná se pouze o pravopisný problém, nýbrž o komplikovanou problematiku židovské identity a také o to, co jsme se tímto pojmem rozhodli definovat. Ti, kteří píší slovo žid s malým písmenem, se kloní k variantě, že žid je osoba vyznávající židovské náboženství (judaismus). Pro jiné je Židem ten, kdo je příslušníkem židovského národa, bez ohledu na náboženskou konfesi, a proto volí variantu psaní termínu Žid s velkým počátečním písmenem. Při vědomí, že ani jedna z definic nezahrnuje úplný výčet tohoto pojmu, volím následující přístup: při citaci z dobových dokumentů zachovávám původní formu, v ostatních případech píší slovo Žid s velkým písmenem.

Poválečné uspořádání Československa a postavení menšin patřily k diskutovaným tématům československého exilu v Londýně.² S pokračující válkou a nacistickou okupací sílily protiněmecké tendence. Z domácích zpráv odbojového hnutí a výroků exilových představitelů bylo patrné, že pro Němce, kteří se provinili proti republice, v novém Československu nebude místo. Zprávy z protektorátu často neobsahovaly pouze nenávislné projevy vůči Němcům, ale i výroky zpochybňující židovskou loajalitu vůči Československu a jejich schopnost integrovat se do nové republiky. Názory některých zástupců domácího odboje zněly jasně: „Nestrpíme návrat Němců, včetně Židů.“³

Židovské organizace a židovští představitelé v exilu se cítili ohroženi konceptem nuceného vysídlení německého obyvatelstva z Československa prezentovaného prezidentem Benešem. Obávali se, že postihne i Židy, kteří při sčítání lidu v roce 1930 deklarovali německou národnost či obcovací řeč. Někteří vyjadřovali v dopisech zděšení z návrhů politiků, podle nichž by se v otázce vysídlení německého obyvatelstva nemělo dělat rozdílu mezi nacisty a „německými Židy“.⁴ Arnošt Frischer,⁵ člen Státní rady v Londýně angažující se v židovských záležitostech, hájil stanovisko, že „němečtí Židé“ nemají být v budoucnu automaticky trestáni za svou mateřskou řeč či národnost.⁶ Přes veškeré snahy nebyly této skupině obyvatel uděleny žádné výjimky.

Napříč politickým spektrem panovala shoda, že liberální menšinová politika první republiky selhala. V budoucnosti se tato chyba neměla opakovat, a proto političtí reprezentanti prosazovali proměnu dřívějšího národnostního státu do podoby národnostního státu Čechů a Slováků.⁷ Již 5. dubna 1945 se československá vláda vyjádřila v rámci Košického vládního programu k právnímu postavení Němců a Maďarů v nové republice. Oficiálně se stanovilo, že českoslovenští občané německé a maďarské národnosti budou zbaveni svého občanství. Potvrzeno mělo být pouze antifašistům a těm, kteří byli „za věrnost Československé republice pronásledováni a uvrženi do žalářů a koncentračních táborů, anebo kteří museli před německým a maďarským terorem uprchnout za hranice a tam se účastnili aktivního boje za obnovení Československa.“⁸ Názory vlády a většiny společnosti na nucené vysídlení Němců a Maďarů se odrážely i v dobovém tisku: „Náš nový stát bude státem národním. Po odsunu

2 Více k diskuzím exilových vlád o situaci Židů viz Jan LÁNÍČEK — James JORDAN (edd.), *Governments-in-Exile and the Jews during the Second World War*, Londýn 2013.

3 Chad BRYANT, *Praha v černém. Nacistická vláda a český nacionalismus*, Praha 2012, s. 206; David BANKIER, *The Jews are Coming Back. The Return of the Jews to their Countries of Origin after WWII*, Jeruzalém 2005, s. viii.

4 Jan LÁNÍČEK, *Czechs, Slovaks and the Jews, 1938–1948. Beyond Idealisation and Condemnation*, New York 2013, s. 120–121.

5 Arnošt Frischer (1887–1954), podnikatel, stavební inženýr. Aktivní sionista, v letech 1935–1938 předseda Židovské strany. V roce 1939 vězněn gestapem, později se mu podařilo vycestovat do Palestiny. Roku 1941 se stal členem Státní rady v Londýně, angažoval se v židovských záležitostech. V letech 1945–1948 působil jako předseda Rady židovské náboženské obce. V roce 1948 emigroval, zemřel v roce 1954 v Londýně.

6 J. LÁNÍČEK, *Czechs, Slovaks and the Jews*, s. 117.

7 Benjamin FROMMER, *Národní očista. Retribuce v poválečném Československu*, Praha 2010, s. 57.

8 *Program vlády Národní fronty Čechů a Slováků*, Hradec Králové 1945, s. 11–12.

Němců a Maďarů nebude mít již menšin ve starém předválečném smyslu. Přesto u nás nebudou žít jen Češi a Slováci. Zůstanou i někteří Němci a Maďaři, o nichž bude zjištěno, že se neprovinili proti republice a že se činně zúčastnili boje proti hitlerismu a fašismu. Ještě nevíme, kolik jich bude, ale ať je jejich počet jakýkoliv, i pro ně bude platit, že budou musit uspořádat svůj život jinak, než jak žili v první republice [...].“⁹

Období po skončení druhé světové války představovalo pro československé Židy vracející se převážně z koncentračních táborů, zahraniční armády či emigrace dobu plnou nejistot a změn. Jejich další osud se odvíjel především od toho, zda byli státem zařazeni do kategorie „Čech“, či „Němec“.

PROBLEMATIKA STÁTNÍHO OBČANSTVÍ „NĚMECKÝCH ŽIDŮ“

V českých zemích přežilo druhou světovou válku přibližně dvacet tisíc Židů, zhruba dva tisíce z nich spadaly do kategorie „německých Židů“.¹⁰ Ve vypjaté době, kdy byli Němci kolektivně spojováni s nacismem, záviselo jejich plnohodnotné začlenění do společnosti především na zachování či opětovném získání československého státního občanství. Jednalo se o elementární nástroj státu, který v poválečných letech rozhodoval o integraci jednotlivců do národního společenství a o získání základních občanských práv.¹¹ Zpočátku se v kritické situaci nenacházeli pouze Židé, kteří se ve sčítání lidu v roce 1930 přihlásili k německé národnosti, ale i ti, kteří deklarovali německou obcovací řeč, tedy například Židé hlásící se v předválečné době k židovské národnosti. V rámci poválečné homogenizace společnosti již nebylo státem umožněno uvádět židovskou národnost. Zvláště na úrovni místních samospráv panoval značný chaos a nejistota, jak zacházet s těmito osobami v otázce občanství. Nezřídka na ně bylo nahlíženo jako na Němce, setkávali se s odmítáním a diskriminací.

Do konce listopadu 1945 nebyla vydaná žádná centrální ustanovení, která by Židy výslovně vyjmula z protiněmeckých nařízení.¹² Výjimku představovalo nařízení o po-

9 Národní archiv (dále NA), fond Ministerstvo zahraničních věcí — výstřižkový archiv II (dále MZV-VA II), sign. n 4, karton č. 263, Co říká Amerika menšinám, in: Svobodné slovo, 17. 11. 1945.

10 Archiv Židovského muzea v Praze (dále AŽMP), fond Židovská náboženská obec v Praze za okupace (dále ŽNOP za okupace), inv. č. 147, karton č. 15, Projev Dr. Kurta Wehleho, tajemníka Rady židovských náboženských obcí v zemi české a moravskoslezské, na shromáždění delegátů v říjnu 1947; Jan Láníček uvádí, že se jednalo o dva až tři tisíce osob, viz Jan LÁNÍČEK, *What did it mean to be Loyal? Jewish Survivors in Post-War Czechoslovakia in a Comparative Perspective*, *Australian Journal of Politics and History* 60, 2014, č. 3, s. 384–404, zde s. 393; Chad Bryant odhaduje, že šlo o tisíc pět set až dva tisíce lidí, viz Ch. BRYANT, *Praha v černém*, s. 232.

11 Matěj SPURNÝ, *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*, Praha 2011, s. 192.

12 Adrian von ARBURG, *Problematika návratu „neprávem odsunutých“ osob v projednávání ústředních státních orgánů*, in: Adrian von Arburg — Tomáš Dvořák — David Kovařík (edd.), *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945*, Brno 2010, s. 279–317, zde s. 288.

travinových přidělech. Němci dostávali potravinové lístky se sníženými přiděly, podobně jako Židé v období protektorátu. Židovským občanům byly vydávány regulérní přiděly — v této otázce byli postaveni na roveň Čechům a Slovákům.¹³

Ústavní dekret prezidenta republiky č. 33/1945 Sb. z 3. srpna 1945 uváděl, že československé státní občanství se má zachovat československým občanům německé nebo maďarské národnosti, kteří se neprovinili proti českému a slovenskému národu, zůstali věrní Československé republice, účastnili se boje za osvobození nebo trpěli pod nacistickým terorem.¹⁴ V případě, že dotyčný spadl do některé z výše uvedených kategorií, mohl do šesti měsíců podat žádost na okresní národní výbor. Konečné rozhodnutí o tom, zda bude výjimka poskytnuta, bylo v kompetenci ministerstva vnitra.¹⁵ Důkazní břemeno nesli sami žadatelé. Museli prokázat, že se na ně vztahuje daná výjimka. V případě kladného rozhodnutí obdrželi do ukončení celého řízení prozatímní osvědčení o státním občanství. Je důležité zdůraznit, že nezáleželo pouze na samotných zákonech a nařízeních, ale především na tom, jak si je vyložila jednotlivá ministerstva či úřady místních samospráv. V otázkách výkladu zákonů a přístupu k „německým Židům“ existovaly značné rozdíly. Například vnitřní prováděcí nařízení ministerstva vnitra k výše zmíněnému prezidentskému dekretu č. 33/1945 Sb. uvádělo, že k Židům hlásícím se do roku 1938 k německé národnosti se má přistupovat jako k Němcům.¹⁶ V případě, že „němečtí Židé“ nezískali výjimku, nebyli nadále považováni za československé občany, nedostali podporu poskytovanou státem a jakožto Němci mohli být i nuceně vysídleni.

HROZBA NUCENÉHO VYSÍDLENÍ Z ČESKOSLOVENSKA

Mezi „německými Židy“ panoval strach z možného nuceného vysídlení z Československa. Mnoho z nich se proto obrátilo na Radu židovských náboženských obcí s prosbou o intervenci, která by zabránila jejich transferu.¹⁷ Židé hovořící německy či dříve se hlásící k německé národnosti se setkávali s odmítavými reakcemi ze strany československých občanů, kteří nezřídka zastávali názor, že by se vysídlení mělo týkat všech Němců bez rozdílu, tedy i „německých Židů“. Obdobná stanoviska se objevovala i na stránkách dobového tisku. Jedním z příkladů je článek *Plevel židovská a nežidovská*, který uveřejnila v květnu 1946 Míla Pachnerová na stránkách týdeníku *Dnešek*. Mimo jiné v něm uvedla, že podle reakcí československých občanů soudí, že

13 Archiv bezpečnostních složek (dále ABS), fond 425 (Židovské organizace; dále 425), karton č. 233, svazek 3; NA, MZV — VA II, karton č. 263, sign. n 4, Potravinové lístky na 76. přidělové období, in: Lidová demokracie, 16. 5. 1945.

14 Kateřina ČAPKOVÁ, *Národně nespolehliví?! Německy hovořící Židé v Polsku a v Československu bezprostředně po druhé světové válce*, Soudobé dějiny 1–2/2015, s. 80–101, zde s. 81.

15 Tamtéž.

16 Adrian von ARBURG — Tomáš STANĚK (edd.), *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951. Dokumenty z českých archivů, duben — srpen/září 1945: „Divoký odsun“ a proměny a počátky osídlování*, sv. II/1, Středokluky 2011, s. 170.

17 Viz články z let 1945 a 1946 uveřejněné ve *Věstnicích Židovské náboženské obce v Praze*.

i v poválečné době žijí v Československu Židé, kteří germanizují, a z toho důvodu navrhovala: „Řešení je přece prosté. Němci musí od nás pryč. Nevím, proč by se bylo potřeba zdržovat pátráním po tom, zda ti Němci měli babičky arijské či nearijské. Odsun. Tím je to vyřešeno a věřím pevně, že nikdo neměl z mých statí dojem o nějakém jiném mém názoru [...]“¹⁸

Významný český překladatel, esejista a literární teoretik Pavel Eisner, který pocházel z pražské bilingvní židovské rodiny, na tento článek reagoval na stránkách *Věstníku Židovské náboženské obce v Praze* (dále jen VŽNOP).¹⁹ Z jeho příspěvku nazvaného *O tom židovském plevelu* číší hořkost a zklamání z negativních reakcí, kterých se „německým Židům“ dostává poté, co jen zlomek z nich přežil druhou světovou válku. Eisner se s notnou dávkou sarkasmu obrací na fiktivní Alžbětu Kohnovou, která zde symbolicky zastupuje přeživší „německé Židy“, a na jejím příkladu se snaží poukázat na absurdnost celé situace: „Paní Alžběto Kohnová, stařenko pětasedmdesátiletá, Němci o syna i dceru a pět vnoučat připravená, z Terezína navrátilá, to jste si nemyslíla, že vám paní Míla Pachnerová řekne ‚Odsun!‘ a posadí vás do zaplombovaného dobytčáku, abyste si jela ke svým Němcům. Neklesejte však nadobro na mysl, stařenko, snad přece jen nepojedete s Němci a do Německa. [...] není mi známo, jak povedete důkaz o svém kladném vztahu k republice. [...] snad cestou důkazu nepřímého, odkazem na to, že jste byla jen tak v domácnosti u provdané dcery a nejezdila za Henleinem [...]“²⁰ V závěru článku Eisner doporučuje Míle Pachnerové, aby se příště raději nevyjadřovala k židovské problematice, neboť by svými výroky mohla uškodit mravní pověsti českého národa. I řada dalších dobových článků apeluje na Židy, kteří se cítí být Němci, aby opustili Československo a usadili se v Německu nebo Rakousku.²¹

První jednoznačný zákaz nuceného vysídlení „německých Židů“ vydalo ministerstvo vnitra teprve 10. září 1946, tedy až v závěrečné fázi nařízeného transferu německých obyvatel.²² Ve výnosu se uvádělo, že ti, kdo byli okupanty považováni za osoby „židovského původu“, trpěli perzekucí, čímž je splněna jedna z důležitých podmínek stanovených dekretem 33/1945 Sb. pro zachování československého státního občanství a pro vynětí majetku z konfiskace.²³ Výslovně zde bylo uvedeno, že výnos

18 Míla PACHNEROVÁ, *Plevel židovská a nežidovská*, Dnešek 1, č. 10, 30. květen 1946, s. 164.

19 *Věstník židovské náboženské obce v Praze* vycházel pravidelně od září 1945, nejprve jako měsíčník, později čtrnáctideník. Věnoval se především postavení Židů po druhé světové válce v Československu, konkrétním vládním nařízením k problematice Židů, poválečné adaptaci židovských přeživších či protižidovským článkům, útokům a pogromům.

20 Pavel EISNER, *O tom židovském plevelu*, VŽNOP 8, č. 7, 10. července 1946, s. 59.

21 Štěpán ENGEL, *A nyní: závojová pantomima redakčního sboru. Reakce na články v tisku*, VŽNOP 8, č. 2, 28. únor 1946, s. 14.

22 A. von ARBURG, *Problematika návratu „neprávem odsunutých“ osob*, s. 288.

23 Příspěvek se nezabývá tématem navrácení židovského majetku. K tomu více viz K. ČAPKOVÁ, *Národně nespolehliví?! s. 94–96*; J. LÁNÍČEK, *Czechs, Slovaks and the Jews, 1938–1948*, s. 156–157; Christiane BRENNER, *Mezi Východem a Západem. České politické diskurzy 1945–1948*, Praha 2015; A. von ARBURG — T. STANĚK (edd.), *Vysídlení Němců*, s. 170.

se vztahuje i na Židy německé národnosti.²⁴ Zákaz nuceného vysídlení „německých Židů“ původně schválilo předsednictvo vlády již v květnu 1946. Usnesení však nebylo několik měsíců reflektováno z důvodu odporu některých osob z ministerstva vnitra, které trvaly na tom, že vynětí „německých Židů“ z nuceného vysídlení by znamenalo setrvat u nacistické rasové teorie.²⁵

Teprve v tomto výnosu se podrobněji definuje obsah pojmu germanizace a maďarizace. Uvádí se zde, že u Židů se za germanizaci nesmí považovat pouhé používání německého jazyka či nedostatečná znalost jazyka českého nebo „slovanského“.²⁶ Termínem se označovalo především aktivní poněmčování okolí, tedy ne pouhá účast na německém kulturním životě v Československu. Ačkoli došlo k přesnější definici, pojem i jeho výklad se i nadále zneužívaly.²⁷

Velká nejistota a chaos panovaly také v úředních rozhodnutích ve věci takzvaných smíšených manželství mezi Židy a Němci a dětí vzešlých z těchto sňatků.²⁸ Ilustrativní je případ rodiny Borsony z Lovosic.²⁹ Otec rodiny, Otakar Borsony, zemřel již v roce 1933. Jeho manželka Emílie, která nebyla Židovka, se hlásila k německé národnosti. Jejich dvě děti, Kateřina a Valtr, byly za války z rasových důvodů perzekvovány. Společně s matkou po válce podaly u Národního výboru v Lovosicích žádost o zachování státního občanství. Do doby vyřízení žádosti získaly osvědčení o prozatímním zachování československého státního občanství, které jim však bylo předčasně odejmuto. Úřady oficiálně zakázaly Kateřině Borsony otevřít si hudební školu s odůvodněním, že dostatečně neovládá český jazyk. Od chvíle odejmutí prozatímního osvědčení s nimi okolí zacházelo jako s rodinou německou. Jejich byt, dle úřadů nadměrný, byl zkonfiskován a rodina se musela přestěhovat do bytu menšího. Majetek byl rovněž navržen ke konfiskaci a byly jim odejmuty všechny věci, které jakožto Němci nesměli nadále vlastnit. Rodina byla oficiálně vyrozuměna, že se má dostavit do sběrného střediska v Litoměřicích za účelem vysídlení.³⁰

Rada židovských náboženských obcí, která byla většinou o podobných případech podrobně informovaná, se obrátila na ministerstvo vnitra se stížností na postup Národního výboru v Lovosicích. Židovští reprezentanti důrazně upozorňovali, že rodina Borsony byla za války rasově perzekvovaná, a proto existuje velká šance, že jim bude zachováno osvědčení o československém státním občanství. Ve stížnosti bylo rovněž

24 ABS, 425, karton č. 231, svazek 3, Dodatek k výnosu ministra vnitra ze dne 10. září 1946. Osoby, které byly okupanty považovány za „osoby židovského původu“, pokyny pro rozhodování o zachování čs. státního občanství a povolování při vystěhování, jde-li o osoby národnosti německé a maďarské.

25 A. von ARBURG, *Problematika návratu „neprávem odsunutých“ osob*, s. 289.

26 ABS, fond 304 (Různé bezpečnostní spisy po roce 1945; dále 304), karton č. 21, svazek 2. Dodatek k výnosu ministra vnitra ze dne 10. září 1946.

27 Ch. BRENNER, *Mezi Východem a Západem*, s. 168.

28 Podrobněji k problematice židovsko-německých manželství viz K. ČAPKOVÁ, *Národně nepolehliví?!* s. 89–90.

29 V úředních dokumentech je příjmení rodiny uváděno jako Borsony, ale i Borsoni.

30 ABS, 304, karton č. 21, svazek 2. Úřední dokumenty Ministerstva vnitra, Rady židovských náboženských obcí a Národního výboru v Lovosicích týkající se případu rodiny Borsony.

výslovně uvedeno, že by se mělo zamezit dalšímu pronásledování rodiny Borsony do doby, než se situace definitivně vyřeší.³¹ Ministerstvo vnitra následně požádalo Okresní národní výbor v Litoměřicích o prošetření celého případu a podání vysvětlení. V archivních pramenech se mi nepodařilo najít úřední zprávu o výsledku šetření či dalším osudu rodiny Borsony. Je však velmi pravděpodobné, že po intervenci Rady židovských náboženských obcí k jejímu nucenému vysídlení z Československa nedošlo.

Ministerstvo vnitra uvažovalo nad dalšími možnostmi, díky kterým by mohli „němečtí Židé“ vycestovat z republiky, konkrétně do americké okupační zóny v Německu. Ve spolupráci se Správou Spojených národů pro pomoc a obnovu³² ministerstvo plánovalo hromadnou vystěhovaleckou akci právě pro tuto skupinu obyvatel. Ve zprávě ze 4. září 1946 určené okresním národním výborům se uvádělo: „Při provádění transferu Němců z Československé republiky jsou dány předpoklady pro odsunutí také i u určitého počtu osob německé národnosti, které jsou židovského původu a vyznání a které buď o čl. občanství nežádaly, resp. kterým nebylo přiznáno pro nesplnění předepsaných podmínek [...]“³³ Vzhledem k tomu, že se jednalo o osoby perzekvované nacistickým režimem, vyjádřilo ministerstvo vnitra v rámci této akce souhlas s jejich vystěhováním. Židovské obce měly za úkol sestavit seznamy jedinců splňujících dané parametry a následně je předat ke schválení okresním národním výborům.³⁴ K hromadnému vysídlení „německých Židů“ nakonec nedošlo. Již o několik dní později Rada židovských náboženských obcí v zemích České a Moravskoslezské ve svém oběžníku upozorňovala na výnos ministerstva vnitra, podle kterého není dovoleno do transferu Němců zařazovat Židy, i když se v roce 1930 hlásili k německé národnosti. Židovští představitelé se domnívali, že značně klesne počet zájemců o vystěhování do Německa.³⁵

Tajemník Rady židovských náboženských obcí Kurt Wehle³⁶ ve svém projevu na sjezdu delegátů židovských náboženských obcí v říjnu 1947 zdůraznil, že žádný „německý Žid“, který se obrátil o pomoc na Radu židovských náboženských obcí, nebyl zařazen do nuceného vysídlení Němců. I nadále se však obával, že sčítání lidu z roku 1930 bude úřady bráno jako hranice při posuzování zásadních záležitostí týkajících se mnohých každodenních otázek.³⁷ I přes podobná prohlášení nelze vyloučit, že někteří jedinci, především ti, kteří nepožádali o pomoc židovské představitele, byli z Československa nakonec nuceně vysídlení.³⁸

31 Tamtéž.

32 UNRRA — United Nations Relief and Rehabilitation Administration.

33 Státní Okresní archiv Děčín, fond Okresní národní výbor Rumburk, inv. č. 196, karton č. 30. Vystěhovací akce pro německé osoby židovského původu a vyznání.

34 Tamtéž.

35 AŽMP, fond Židovská náboženská obec Opava, nezpracovaná poválečná část. Oběžník č. 27 ze dne 18. 9. 1946.

36 Kurt Wehle (1907–1995), právník, za války byl deportován do ghetta Terezín, později prošel koncentračními tábory Osvětimi a Schwarzhilde. Po válce vykonával až do roku 1948 funkci tajemníka Rady židovských náboženských obcí v zemi české a moravskoslezské. V roce 1948 emigroval do Francie, později se přestěhoval do New Yorku.

37 AŽMP, ŽNOP za okupace, inv. č. 147, karton č. 15. Projev Dr. Kurta Wehleho.

38 Podrobněji k tomuto tématu viz K. ČAPKOVÁ, *Národně nespolehliví?!* s. 97.

POHLED ŽIDOVSKÝCH PŘEŽIVŠÍCH NA POVÁLEČNOU DISKRIMINACI „NĚMECKÝCH ŽIDŮ“

„Němečtí Židé“ se po válce potýkali i s dalšími překážkami vyplývajícími z faktu, že se s nimi mnohdy automaticky zacházelo jako s Němci. Například byli často nuceni nosit bílé pásky na rukávu.³⁹ Tajemník Rady židovských náboženských obcí Kurt Wehle uveřejnil v květnu 1946 ve VŽNOP několikastránkový článek s názvem *První kroky do svobody*. Wehle v něm analyzuje poválečnou dobu a situaci Židů v Československu, vyjadřuje zklamání nad přetrvávajícím rasismem a antisemitismem. Velký prostor věnuje právě problematice „německých Židů“. Poukazuje na absurdnost toho, že jsou v některých případech nuceni nosit bílé pásky, zatímco ještě nedávno je nacistický režim označoval Davidovou hvězdou. Upozorňuje na skutečnost, že je Židům jejich identita připisována či vnucována — nevolí si ji sami: „Neseparujeme se, jsme separováni; nerozvířujeme židovskou otázku, židovská otázka zůstala a zůstává rozvířena [...] Dokud tento důkaz neprovede [dokud „německý Žid“ neprokáže, že je státně a národně spolehlivý — pozn. autorky], jest fakticky považován za Němce, nemůže se vřadit do hospodářského života, nedostává zaopatřovací plat, nedostává státní pensi, nemůže získat byt, atd. Trpí dále nejistotou a duševními mukami, kterými trpěl jako ‚Žid‘ a které náhodou přežil. [...] došlo k případům, že takové osoby musily nositi vnější označení, kterými se označují Němci, a že byly ochotny doplniti toto označení a připevniti si na svá prsa žlutou Davidovu hvězdu, kterou byly vyznamenány za okupace [...]“⁴⁰

Podobnou zkušenost popisuje i jedna z pamětnic, paní M. Z., která válku přežila společně se svou matkou. Po návratu se pokusila znovu začlenit do společnosti, neustále však narážela na diskriminaci. Ve vzpomínce mimo jiné uvedla: „[...] Nejhorší na tom bylo, že jsem byla zase orazítkovaná jako něco zvláštního. To je velice smutná kapitola, protože válka už skončila [...]“⁴¹ Po špatných zkušenostech, kdy jí úředníci doporučovali, aby se raději dobrovolně vystěhovala do Německa a ušetřila si tak řadu nepříjemností, se v říjnu 1947 skutečně rozhodla vycestovat do Spojených států amerických. Stejně tak se rozhodla většina „německých Židů“ z Československa. Nejčastěji odjížděli přes Německo právě do Spojených států amerických nebo do Palestiny.⁴²

Nezřídka se rovněž stávalo, že úředníci jak v písemném, tak v ústním styku stále používali termíny „árijec“ a „neárijec“. Po řadě stížností Rady židovských náboženských obcí vydalo ministerstvo vnitra oběžník určený všem okresním národním výborům a okresním správním komisím v Čechách a na Moravě, ve kterém informovalo, že podobný přístup se přiči demokratické zásadě rovnosti všech občanů. V textu

39 Německé obyvatelstvo muselo nosit speciální označení, zpravidla bílou pásku s písmenem „N“ (jako Němec), někdy s hákovým křížem. Byli zbaveni volebního práva a vyloučeni z výkonu veřejných služeb. Omezena byla i možnost uzavírat česko-německá manželství. Některá nařízení vůči Němcům se lokálně lišila, často nesměli používat veřejné dopravní prostředky nebo navštěvovat veřejná zařízení, například kina, divadla, kavárny, atd.

40 Kurt WEHLE, *První kroky do svobody*, VŽNOP 8, č. 4–5, 5. května 1946, s. 31.

41 Archiv Oddělení pro dějiny šoa, Sbírka Rozhovory s pamětníky, kazeta 435 — M. Z., žena.

42 K. ČAPKOVÁ, *Národně nespolehliví?!* s. 98.

se zdůrazňovalo, že v Československu nemá rasový původ či náboženské vyznání vliv na práva a povinnosti občanů.⁴³

Mnozí přeživší uvádějí, že právě moment návratu do republiky a období bezprostředně po něm pro ně představovaly největší šok a zklamání. Až dosud se domnívali, že porážka nacistů přinese i konec antisemitismu a diskriminace. Namísto toho byli opět — a částečně právě i z moci úřední — vyčleněni ze společnosti a zařazeni do skupiny, která se setkávala s nevraživostí a nesnášenlivostí: „[...] Další šok, ještě větší, byl ten, že byla hrozná protiněmecká nálada a moje čeština tehdy byla daleko horší než teď, také tím, že jsem několik let vůbec nemluvil česky a válkou jsem byl na tom psychicky velice zle. Při každé příležitosti mi řekli: ‚Tak vy nejste Čech a máte ještě takové blbé jméno, takové německé.‘ No, já jsem jim na to říkal, že Gottwald má také německé jméno, tak co na tom. ‚No jo, ale vy také mluvíte tak divně česky, nejste Slovák?‘ Já na to: ‚Ne, nejsem Slovák, já jsem Pražák.‘ [...] Byl jsem tak deprimován z této situace, že jsem nevydržel vůbec v Praze [...].“⁴⁴

Ve výpovědích pamětníků panuje častá shoda v tom, že československé úřady dělaly potíže ve vyřizování žádostí Židům, kteří mluvili německy nebo se v minulosti hlásili k německé národnosti.⁴⁵ Rozdíly v přístupu státu a úředníků k Židům dobře vystihuje článek z února 1946 uveřejněný na stránkách VŽNOP: „Vláda nechce menšin, chápeme to, ale co nemůžeme chápat, jest, že dělá mezi židy rozdíly — dnes po jejich nesmírném utrpení. Hitler hubil židy a nepřihlížel k tomu, jak ten který žid mluvil. Naše vláda zase dělá opak: neuznává pojem žida a přihlíží pouze k tomu, jak se nějaký žid hlásil při sčítání lidu před patnácti (!) roky [...].“⁴⁶

Po neúspěšných pokusech o znovuzачlenění do společnosti již někteří „němečtí Židé“ nebyli schopni nadále snášet tlak, který na ně byl vyvíjen. Neustálá snaha o dokazování loajality vůči státu a opětovné pokusy o získání stejných práv jako měli čeští občané některé vyčerpala natolik, že se rozhodli spáchat sebevraždu. Pravděpodobně nejznámější je případ lékařky Markéty Ungerové, která ve třicátých letech studovala medicínu na Německé univerzitě v Praze. Před válkou se Ungerové podařilo včas vycestovat do Velké Británie, kde pak pracovala v československé vojenské nemocnici. Po návratu do osvobozeného Československa se v květnu 1945 dobrovolně přihlásila na lékařskou službu do terezínského ghetta, kde vypukla tyfová epidemie. Marně se snažila získat československé státní občanství. Úředníci, kteří o její žádosti rozhodovali, ji odmítli s odůvodněním, že Ungerová studovala na německé univerzitě, mluvila převážně německy, anglicky či francouzsky, a češtinu nikdy dostatečně neovládala.⁴⁷ Krátce po zamítnutí žádosti si Ungerová vzala život.

43 ABS, 425, inv. č. 3, karton č. 231. Oběžník Ministerstva vnitra — Zrušení označení rasového původu v úředním styku z prosince 1945.

44 Archiv Oddělení pro dějiny šoa, Sběrka Rozhovory s pamětníky, kazeta 073 — J. O., muž.

45 Yad Vashem Archives, Sběrka svědectví a dokumentů k účasti československých Židů ve válce proti nacistickému Německu, skupina 0-59, číslo svědectví 59 — Ervin David Berger.

46 Bedřich ZIMMER, *Židovská náboženská obec chce pomoci*, VŽNOP 8, č. 2, 28. únor 1946, s. 13.

47 J. LÁNÍČEK, *What did it mean to be Loyal?* s. 394.

K dokreslení jejího příběhu je důležité zdůraznit, že to nebylo poprvé, co bojovala s československými úřady mimo jiné o možnost setrvat v republice. Markéta Ungerová se narodila v polských Katovicích, díky svému otci, lékaři Martinu Jacobymu, měla občanství Německé říše. Vysokou školu začala studovat v Berlíně, po roce 1933 uprchla do Československa, kde dokončila studia medicíny na Německé univerzitě v Praze. Ani zde však nebyla v bezpečí. Pražské policejní ředitelství a zemský úřad jí opakovaně neprodloužily povolení k pobytu. Žila tak ve strachu z toho, že bude nucena vystěhovat se z republiky. Od tohoto osudu ji zachránil — pravděpodobně fingovaný — sňatek s Aronem Ungerem. Před odchodem do exilu požádali manželé o rozvod.⁴⁸

Argumentační vzorec, který tvrdil, že Židé v minulosti takzvaně germanizovali či němčili, hrál v poválečném Československu významnou roli. Sloužil především jako nástroj vyloučení „německých Židů“ z většinové společnosti.⁴⁹ Silné reakce židovských přeživších vyvolal projev ministra vnitra Václava Noska na konferenci předsedů okresních národních výborů Čech a Moravy v únoru 1946. Ministr se ve své řeči věnoval i otázce konfiskace nepřátelského majetku. Prohlásil, že se nový stát vypořádá nejen s nepřítelem, který československému národu škodil spoluprací s Hitlerem, ale i s dalším nebezpečným elementem: „[...] vyřídíme hospodářsky i ty, kteří rozvracovali národní existenci germanisací a podobnými činy, třebaže nespolupracovali s nacismem. [...] Někteří pak byli také zavřeni, poněvadž byli židovského původu a taky trpěli částečně pod nacistickým terorem, ale zde musíme všichni zkoumat, jak se tito jednotlivci chovali ještě za doby republiky, a jestliže germanisovali, němčili neb podporovali německé školy, jejich majetek náleží státu a musí být konfiskován [...]“.⁵⁰

Noskův projev je typickým příkladem poválečného postoje k „německým Židům“. Dle přetrvávajících předsudků v československé společnosti byli Židé již dlouhodobě spojováni s germanizováním. V myslích mnohých se tak pouze potvrdily jejich dřívější domněnky. Ministrova řeč vyvolala velké rozhořčení hlavních představitelů poválečné židovské komunity. Předseda Rady židovských náboženských obcí Arnošt Frischer dva dny po zmiňovaném proslovu sepsal dlouhou reakci, kterou adresoval přímo ministru Noskovi a opis zaslal prezidentu republiky a předsedovi vlády.

Tajemník Rady židovských náboženských obcí Kurt Wehle ve svém již citovaném projevu na sjezdu delegátů židovských náboženských obcí v říjnu 1947 shrnul, jak se od roku 1945 změnilo jejich postavení. „Po osvobození se razilo všeobecné heslo, že u nás židovská otázka již neexistuje. Zákony a nařízení, dekrety, vyhlášky — ani jedna norma neobsahovala zmínku o židech. [...] Je velmi jednoduché o židech sice nemluvit, ale udělat na příkladu těch, kteří se v roce 1930 podle svého mateřského jazyka přihlásili k německé národnosti, plnokrevné Němce. [...] někde byli nuceni nositi bílé pásky, jinde dostávali německé potravinové lístky. Někteří se dostali do sběrných táborů, jiní byli vybírání do odsunu; některým bylo sraženo 20 % z jejich

48 K. ČAPKOVÁ, *Národně nespolehliví?!* s. 92–93.

49 Ch. BRENNER, *Mezi Východem a Západem*, s. 165.

50 ABS, 425, karton č. 231, inv. č. 3. Dopis Rady židovských náboženských obcí adresovaný ministru vnitra Noskovi ze dne 22. února 1946.

pracovních výdělků. Pensisté nedostávali svoji pensi a těžkosti v restitučním řízení, v řízení o zachování státního občanství či o vynětí z konfiskace majetku byly na denním pořádku [...].“⁵¹

ZAČLENĚNÍ, NEBO VYLOUČENÍ?

Poválečná společnost v Československu byla, stejně jako v dalších státech, naladěná silně protiněmecky a nacionalisticky. Uplatňovala princip kolektivní viny. „Němečtí Židé“, společně s dalšími skupinami, patřili k těm, které taková paušalizace citelně postihla. Mnozí se po návratu z koncentračních táborů znovu stali takzvaným cizím živlem, který nepatřil do československého národa. Místo pomoci se setkávali s odsuzováním. Na rozdíl od politických vězňů se navíc nevraceli ke svým rodinám, protože mnohým z nich ve válce zahynula většina příbuzných. Namísto útěchy tak museli po návratu bojovat nejen o základní živobytí — o normální přiděly potravin, o navrácení majetku —, ale de facto i o svou identitu a s ní především o to, aby se opět stali plnohodnotnými členy československé společnosti.

Židovští představitelé se ostře ohrazovali proti tomu, aby byla jejich skupinová identita určována státem, aniž by byl brán zřetel na subjektivní pocity a identifikace samotných Židů. Zdůrazňovali, že rasová perzekuce se týkala všech Židů, ať byli národnosti české, či německé, ať mluvili maďarsky, anebo česky. Přeživší pak považovali za zcela absurdní, aby po letech strávených v koncentračních táborech museli dokládat, že se neprovinili proti republice a že zůstali věrnými občany Československa.

Poválečné postavení „německých Židů“ bylo velmi nejisté. Především na úrovni místních samospráv panoval značný chaos a nejistota, jak s těmito osobami zacházet v otázce občanství. Mnohdy záviselo na konkrétním úřadě či úředníkovi, jak si daný výnos, interní nařízení či oběžník vyloží. Židé, zejména německojazyční a hlásící se v roce 1930 k německé národnosti, se ocitli v obzvláště svízelné situaci. Cítili se znovu perzekvováni. Museli dokazovat, že se neprovinili proti republice, aby jim bylo vráceno či znovu uděleno československé státní občanství a mohli žádat o navrácení zkonfiskovaného majetku. Existovalo mnoho případů, kdy opět museli nosit označení, jen namísto židovské hvězdy šlo nyní o bílou pásku. Stávalo se, že v úředních dokumentech byli i nadále nazýváni „neárijci“ či jim byly upírány stejné potravinové lístky, jaké náležely Čechům a Slovákům. Největší každodenní hrozbou se stala obava z nuceného vysídlení. Skoro na každém kroku se „němečtí Židé“ setkávali s nutností vysvětlovat, že se ničím neprovinili. Namísto přijetí nezřídka čelili odmítavým postojům úředníků či širšího okolí. Jejich další osud se odvíjel od toho, zda budou státem zařazení do kategorie „Čech“, či „Němec“.

⁵¹ AŽMP, ŽNOP za okupace, karton č. 15, inv. č. 147. Projev Dr. Kurta Wehleho na shromáždění delegátů v říjnu 1947.

RÉSUMÉ:

This article examines the issue of the so-called German Jews in Czechoslovakia in 1945–1948. It focuses on the surviving Jews who said they had German nationality or communicated in German in the 1930 census. The Jews included in this category found themselves after the liberation in a paradoxical situation. Having faced racial persecution during the Second World War, in post-war Czechoslovakia they often fell victim again, this time as Germans. Their legal status was initially very uncertain. At local government level there was considerable uncertainty as to how these people should treat the issue of citizenship. After returning from concentration camps or exile, they had to struggle not only for bare subsistence, but also for their identity and for becoming again equal citizens. The post-war society in Czechoslovakia was, as in other states, strongly nationalistic and anti-German. It applied the principle of collective guilt. The ‘German Jews’, together with other groups, were among those severely affected by such a generalization. This article explores, inter alia, the accusations of these people of ‘Germanisation’ and the threat of their being included in the forced transfer from Czechoslovakia. It mentions the reactions of the period press to this issue. Then it discusses the activities of the Jewish leaders and the memories of the survivors, who describe the situation of the ‘German Jews’ in Czechoslovakia.

Mgr. Magdalena Sedlická je doktorandkou Ústavu českých dějin FF UK. Působí jako vedoucí Oddělení pro dějiny šoa Židovského muzea v Praze. Od roku 2016 spolupracuje, v rámci Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, na grantu „Začlenění židovského obyvatelstva do poválečného Československa a Polska“. Zaměřuje se na soudobé dějiny Židů v českých zemích (sedmag@seznam.cz).